

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA FILOZOFIJU

Josipa Dvoraček

POVIJESNI I MORALNI ARGUMENTI

ZA TOLERANCIJU

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Raul Raunić

Zagreb, rujan 2015.

SADRŽAJ

1.	UVOD	1
2.	O POJMU TOLERANCIJE	2
3.	POVIJESNA GENEZA TOLERANCIJE	4
4.	TEORIJA SUVERENITETA.....	7
4.1.	JEAN BODIN.....	7
4.2.	THOMAS HOBBS.....	8
4.3.	BARUCH DE SPINOZA	9
5.	STRUKTURA TOLERANCIJE – MICHAEL WALZER	12
6.	ARGUMENTI ZA TOLERANCIJU	17
6.1.	VJERSKA TOLERANCIJA – JOHN LOCKE	17
6.2.	POLITIČKA TOLERANCIJA	19
6.3.	TOLERANCIJA I SLOBODA.....	20
7.	PARADOKSI TOLERANCIJE	22
7.1.	PRVI PARADOKS TOLERANCIJE.....	22
7.2.	DRUGI PARADOKS TOLERANCIJE	23
7.3.	TREĆI PARADOKS TOLERANCIJE	24
8.	ZAKLJUČAK	26

Povijesni i moralni argumenti za toleranciju

Sažetak

Rad *Povijesni i moralni argumenti za toleranciju* prikazuje s jedne strane povijesne oblike tolerantnih praksi, a s druge strane donosi logičku analizu kompleksnog i paradoksalnog pojma tolerancije. U uvodnom dijelu predstavljena su karakteristična pitanja koja nameće pojam tolerancije te se ističe važnost vrednote i prakse tolerancije za život u različitostima modernoga društva dvadesetprvog stoljeća. Drugo poglavlje pokazuje razvoj vrednote tolerancije kroz povijest: od vjerskih tolerancija, preko političkih, do modernog poimanja tolerancije koje je usmjereno na odnos pojedinac-grupa ili pojedinac-drugi pojedinac. Teorija suvereniteta usko je vezana za razvoj tolerancije te su prikazane teorije tri istaknuta filozofa koji su se njome bavili. U četvrtom poglavlju, pozivajući se na Michaela Walzera, prikazana je struktura tolerancije. Walzer je razlikovao toleranciju grupa (komunitarni model) od tolerancije pojedinaca (liberalni model). Prikazao je način postojanja tolerancija u različitim društvenim uređenjima, te odnos modernog i postmodernog shvaćanja tolerancije. U petom poglavlju riječ je o argumentima za vjersku toleranciju Johna Lockeja, zatim za političku toleranciju, te je objašnjen odnos tolerancije i slobode. U zadnjem poglavlju riječ je o paradoksima tolerancije i to na razini pojma, ali i pozivanjem na istoimeni rad Johna Hortona. Zaključak potvrđuje važnost tolerancije u suvremenom kontekstu kao nužan element za uspješnu koegzistenciju u pluralističkim društvima.

Ključne riječi: tolerancija, pluralizam, sloboda, autonomija, manjina

Historical and Moral Arguments for Toleration

Abstract

Thesis *Historical and Moral Arguments for Toleration* analyzes historical forms of tolerant practices on the one hand, and on the other hand gives logical analysis of toleration as a complex and paradoxical concept. Introduction presents typical questions about the concept of toleration and points out the importance of toleration as value and practice for a life with diversities in the modern society of the 21st century. The second chapter is about development of tolerance as value through history: from religious toleration, political, until the modern understanding which is focused on relation individual-group, or individual-another individual. The theory of sovereignty is closely linked to the development of toleration, and presents the theory of three prominent philosophers who concerned themselves with it. The structure of tolerance is shown in the fourth chapter referring to Michael Walzer. Walzer distinguishes group-tolerance (communitarian model) from individual-tolerance (liberal model). He showed how the toleration works in different societies and also the relation between modern and postmodern understanding of tolerance. The fifth chapter is about John Locke's arguments for religious tolerance, for political toleration, and the relation between toleration and freedom. The last chapter is about toleration paradoxes on the concept level and considering John Horton's work. The conclusion confirms the importance of tolerance in the contemporary context as an essential element for successful coexistence in pluralistic societies.

Key words: toleration, pluralism, freedom, autonomy, minority

1. UVOD

„U biti, nitko nije tolerantniji od mene. Uviđam razloge za podupiranje svih stavova; to ne znači da moji nisu čvrsti, ali shvaćam da čovjek koji je živio u drugačijim okolnostima može imati drugačije mišljenje.“¹

Tolerancija je pojam s kojim se svakodnevno susrećemo. Često osobe koje su osebujne, ističu se na neki način, izazivaju nelagodu od strane većine. Kao manjine, bile one vjerske, političke, etničke ili seksualne, kažu kako bi ih trebalo tolerirati, jer nisu oni „krivi“ što su se našli u takvoj nezavidnoj poziciji u kojoj strše unutar većine koju čini neka određena zajednica. Kada se stvari ne mogu promijeniti, većina ljudi, pristaje uz toleranciju. Brojna pitanja, međutim, ostaju. Je li moguće uopće tolerirati, odnosno otpjeti nešto odbojno i koliko dugo? Jesmo li tolerantni zbog sebe ili zbog drugih? Tko uopće jest tolerantan? Kako se može mjeriti tolerantnost društva?

Oko pojma tolerancije stvaraju se brojna pitanja na koja se ne može dobiti konkretan odgovor. Svatko na poziv za toleranciju odgovara za sebe i na svoj način. No činjenica je kako je tolerancija nužna u suvremenom društvu: granice se pomiču, ljudi sa najrazličitijim načinima života postaju bliži jedni drugima na svaki mogući način, čovječanstvo je na zavidnom stupnju tehnološkog razvoja, no za njime još ipak kasni i razvoj svijesti o različitostima u univerzalnoj ljudskosti. Neki drugi faktori postaju važniji od samog čovjeka te na tom području nastaju problemi. Posljedice toga pospješuju veću otuđenost ljudi umjesto da u dvadeset i prvom stoljeću budemo više „svoji“ i djelujemo u ozračju zajedništva i prihvatanja. U takvom ozračju tolerancija je sredstvo po kojem se mogu izgraditi bolji odnosi među ljudima kako bi se očuvala sama jezgra ljudskosti.

Cilj ovog diplomskog rada je osvijestiti važnost tolerancije u svijetu danas, moralne značajke i prednosti tolerantnog života, te posljedice koje može izazvati manjak tolerancije u društvu.

¹ Stendhal, Brouillon d'article, 1832., prema Nooteboom, Cees, *Rituali*, Fraktura, Zaprešić, 2006.

2. O POJMU TOLERANCIJE

Tolerancija je višedimenzionalana i općeprihvaćena vrednota u modernom demokratskom društvu. Svi građani dvadeset prvog stoljeća upoznati su s tolerancijom i ponašaju se, ili bar znaju da bi se trebali tolerantno ponašati, prema svojim sugrađanima u svrhu lakšeg i boljeg međusobnog suživota. Međutim, tolerancija je ponekad pojam kojim želimo označiti „ono što bi se trebalo činiti“ prije negoli „ono što činimo“.

Latinski pojam *tolerare* korijen je današnjeg značenja tolerancije: podnositi, trpjeti, neodobravati, nepodržavati.² Navedeni sinonimi za pojam tolerancije nemaju pozitivan prizvuk. Kako može biti u redu trpjeti ili podnositi nešto što nije u skladu s našim moralnim zakonom, načinom života ili sustavom vjerovanja? Ako stvorimo dovoljno dobre argumente za podnošenje, odnosno toleriranje nečega takvog, upitno je koliko ostajemo vjerni samima sebi, našim istim moralnim ili bilo kakvim drugim vrijednostima. Tolerancija je upravo zato onaj trenutak, ona granica u kojoj ipak možemo napraviti ustupak pred sobom da bi omogućili drugome da ostvari određenu vrstu životne slobode te da koegzistencija tih različitosti postane bolja. Ignorancija ili ravnodušnost ne spadaju u domenu tolerancije: ako se ponašamo na takav način, onda se ne smijemo smatrati tolerantnim, jer tada to i nismo. Tolerancija podrazumijeva nejednak odnos moći prema nekome ili nečemu, podrazumijeva negativan stav prema istome i želju za onemogućivanjem istoga, no podrazumijeva svjesno odustajanje od sprečavanja odnosno negiranja predmeta koji nam smeta ili je nepodnošljiv.³ Dakle, nije nužno samo imati negativno stajalište, nego je ključan upravo voljni moment u kojem pojedinac svjesno odlučuje da neće poduzeti ništa protiv djelovanja, osobe ili nečijeg *modus vivendi* koji mu ne odgovara. Tolerancija se razlikuje u pogledu tolerantne prakse i tolerancije kao vrline, no bez obzira djeluje li netko zbog racionalno-egoističnih razloga ili iz viđenja drugih kao moralnih subjekata, tolerancija je nužan preduvjet skladnom funkcioniranju društva.⁴ Tolerantan pojedinac razvio je umijeće samosvladavanja kao što je i svjestan svoje

² Toleration, <http://plato.stanford.edu/entries/toleration/> (30.07.2015.)

³ Toleration, <http://www.iep.utm.edu/tolerati/> (30.07.2015.)

⁴ Raunić, Raul, „Etička, odgojna i politička vrijednost tolerancije“, 312. str. *Filozofska istraživanja*, Zagreb, god. 25, sv. 2, br. 97, str. 311-326

autonomije, no i autonomije drugih koji s njime dijele životni prostor, bilo u privatnoj ili u javnoj sferi.⁵

U modernom građanskom društvu, gdje je prisutno stanje vrijednosnog pluralizma, svi pojedinci imaju određena prava koja vrijede sve dok njima ne krše prava ili ugrožavaju slobodu drugih. Vrijednosni pluralizam sadržan je u samim korijenima moderniteta i posljedica je velikih vjerskih raskola. Danas se pluralizam intenzivira s postmodernističkim fragmentiranjem stvarnosti te kao posljedica kozmopolitizma, otvaranja granica te time i rastuće multikulturalnosti. Društva više nisu homogena, nego bogatija za druge kulture, vrijednosti i običaje. Pripadnicima određenih kulturnih manjina koji u zajednici sudjeluju kao punopravni građani teško je ukinuti neka prava koja njihova kultura podrazumijeva, no isto je potrebno ako, primjerice, ta prava ozbiljno krše prava većine. No ako u toj istoj zajednici žive pojedinci koji žive na način koji se nekom drugom pojedincu ne sviđa, ali ovi „osebujni“ građani ni na jedan način ne ugnjetavaju ili krše slobodu ikoga drugoga u toj zajednici, oni kojima to ne odgovara trebaju poraditi na svojoj toleranciji, jer u protivnom prakticiraju diskriminaciju i gaje potencijalnu mržnju koja neutemeljeno može dovesti do raspada dobrih odnosa unutar zajednice.

Tolerancija je kao pojam snošljivosti u svojoj biti prvotno bila usmjerena na odnose među religijama. Religijska tolerancija je, dakle, ta koja je stvorila uvjete za sve ostale vrste tolerancije, kasnije, u povijesti razvoja društva. Nakon religijske tolerancije, koja predstavlja toleranciju grupa, nakon renesanse i prosvjetiteljstva, odnosno ideološkog i političkog uspona liberalizma, stavlja se naglasak i na toleranciju individue unutar određenih grupa. Tolerancija je svakako važan pojam koji nas (još uvijek) mora podsjećati kako zbog činjenice da je čovjek *zoon politicon*, odnosno političko biće, te da nije sâm jer nije bog niti zvijer kao što kaže Aristotel⁶, kako se upravo zbog te činjenice moramo brinuti kako za neometanje vlastitog životnog prostora od strane drugih, tako i za usmjeravanje svojih djelovanja da ona ne ugrožavaju druge ili da nekim svojim negativnim stavovima prema stvarima koje nam ne odgovaraju ne štetimo drugima u svojoj zajednici.

⁵ Puhovski, Žarko, „Tolerancija u civilnome društvu“, 8. str., u: Čičak, Ivan Zvonimir (gl. ur.), *Tolerancijom protiv mržnje*, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Zagreb, 1997., str. 7-9

⁶ Aristotel, *Politika*, 5. str., Globus, Zagreb, 1988.

3. POVIJESNA GENEZA TOLERANCIJE

Pojam tolerancije poznat je iz latinskog jezika, no pojmovi sličnog značenja mogu se naći i u antičkoj Grčkoj u terminima *phoretos* i *anektikos* koji se mogu prevesti kao „podnošljiv“, „tolerirajući“.⁷ Kod Sokrata i u stoičkoj filozofiji vidljivi su začeci zagovaranja tolerancije i prakticiranja iste. Sokrat u svojim dijalozima tolerantno dopušta sugovorniku da u traženju istine razgovor usmjeri u onom pravcu u kojem želi kako bi sugovornik došao do istine⁸. Stoici su toleranciju smatrali vrlinom postojane izdržljivosti u teškim životnim situacijama⁹.

Kasnije, tolerancija se pojavljuje u vidu religijske tolerancije unutar svake od velikih svjetskih monoteističkih religija: kršćanstvu, židovstvu i islamu, no sama provedba tolerantne prakse nije uvijek bila najuspješnija. Svaka religija željela je na neki način prevlast nad drugima i dokaz kako je ona „najispravnija“ religija na svijetu te je to dovelo do brojnih vjerskih sukoba i, naposljetku, vjerskih ratova. Za vrijeme Osmanskog Carstva odlučeno je da vjerske i etničke manjine imaju pravo na autonomiju: kršćanstvo i judaizam bile su jednakopravne muslimanskoj vjeri te je svaka pripadala takozvanom *miletu* uz obavezu plaćanja poreza¹⁰. Kršćanstvo je toleranciju ideološki i intrinzično pronosilo u idejama ljubavi prema neprijatelju i bližnjemu, opraštanju i neosuđivanju drugih. Vrline poput milosrdnosti i žrtvovanja sebe za druge diskutabilne su jer impliciraju nadilaženje tolerancije.¹¹ Međutim, unatoč zalaganjima za toleranciju u praksi, uvijek su bili prisutni vjerski sukobi koji bi na neki način završili (krvavim) obračunavanjem: dugogodišnjim ratovima, nasilnim pokršćavanjem stanovništva, mučenjima ako netko ne bi pripadao „pravoj“ vjeri, uskraćivanjem obrazovanja i slično.

U 16. i 17. stoljeću nakon razdoblja renesanse i humanizma filozofi su počeli više razmatrati pitanje tolerancije.¹² Važno je spomenuti Jeana Bodina i njegovo djelo *Šest knjiga o republici* u kojem navodi političke argumente za toleranciju kao uvjet za stabilnost države.¹³ Vjerski sukobi između katolika i protestanata u Europi započeli su Lutherovim idejama o individualnom odnosu vjernika prema Bogu te smanjenju autoriteta crkve po tom pitanju, i

⁷ Toleration, <http://www.iep.utm.edu/tolerati/> (30.07.2015.)

⁸ Toleration, <http://plato.stanford.edu/entries/tolerati/> (30.07.2015.)

⁹ Toleration, <http://www.iep.utm.edu/tolerati/> (30.07.2015.)

¹⁰ Walzer, Michael, *On Tolerati*on, 18. str., Yale University Press, New Haven and London, 1997.

¹¹ Toleration, <http://plato.stanford.edu/entries/tolerati/> (30.07.2015.)

¹² Isto (30.07.2015.)

¹³ Isto (30.07.2015.)

kulminirali su sve do Tridesetogodišnjeg rata (1618.-1648.) koji je Vestfalskim mirom konačno odredio smanjenje autoriteta tadašnjeg Habsburškog Carstva nad državama kao i papinskog utjecaja na državne politike.¹⁴ 1598. godine francuski kralj Henrik IV. izdao je Nantski edikt u kojem je omogućio protestantima prava na područjima na kojima su živjeli te je okončao sukobe između njih i katolika.¹⁵ Međutim, edikt je ukinut krajem 17. stoljeća, te su se tenzije između katolika i protestanata dalje nastavile. U 17. stoljeću filozofi koji su razmatrali toleranciju bili su između ostalih i Pierre Bayle, Baruch de Spinoza i John Locke.¹⁶ Spinoza je svojim životom bio primjer posljedica kakve mogu ostaviti kombinacija netolerancije i društvene moći, te je u svojim radovima zagovarao slobodu misli i toleriranje individualnog shvaćanja vjerskih doktrina. John Locke je bio za toleranciju drugih vjeroispovijesti obzirom na to da je religija stvar vjerovanja pojedinaca a ne nečega što se može dokazati.

U 18. stoljeću tema tolerancije orijentira se na problem skepticizma i kritiku apsolutizma u politici.¹⁷ Voltaire se zalagao za toleranciju slobode mišljenja, jer nijedan čovjek nema savršeno znanje te se zbog te činjenice pojedinčevo pravo na pogrešku mora tolerirati, jer su svi ljudi takvi.¹⁸ Za razliku od njega, Immanuel Kant pokušava izbjeći skepticizam postavljajući sve moguće koncepcije ispravnog, odnosno subjektivne maksime koje svaki pojedinac ustanovljuje prema vlastitom moralnom zakonu, pred kategorički imperativ,¹⁹ objektivni princip koji isključuje sve ono individualno iz dane maksime te je stavlja u poopćivu domenu. Na taj način pojedinac pokazuje svoju autonomiju te usmjerava svoje radnje prema svojim maksimama, koje bi trebale biti takve da služe kao opći zakon svim pojedincima, odnosno umnim bićima.²⁰

U 19. stoljeću ideja tolerancije razvila se u skladu s modernim liberalnim idejama: glavni predstavnik u tom razdoblju bio je John Stuart Mill koji toleranciju usmjerava na odnose između pojedinaca ili skupine i drugog pojedinca,²¹ navodi „princip štete“ kao jedino

¹⁴ Vujić, Antun (gl. ur.), *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, XX. Knjiga Ti – Ž, 57. str., Pro Leksis d.o.o., Večernji list d.d., Zagreb, 2007.

¹⁵ Isto, Knjiga XIV Mi – No, 185. str.

¹⁶ Toleration, <http://plato.stanford.edu/entries/toleratation/> (30.07.2015.)

¹⁷ Toleratation, <http://www.iep.utm.edu/tolerati/> (31.07.2015.)

¹⁸ Isto, (31.07.2015.)

¹⁹ Raunić, Raul, „Etička, odgojna i politička vrijednost tolerancije“, 319. str. *Filozofska istraživanja*, Zagreb, god. 25, sv. 2, br. 97, str. 311-326

²⁰ Isto, 8. str.

²¹ Kutleša, Stipe (gl. ur.), *Filozofski leksikon*, natuknica *Tolerancija*, 1168. str., Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2012.

mjerilo prema kojem se treba intervenirati i spriječiti postupke koji bi mogli naštetiti drugome pojedincu, navodi kako je sloboda misli važan preduvjet razvoju znanja te kako pojedinci trebaju imati slobodu u privatnoj sferi ponašati se i voditi život kakav žele, dokle god u javnoj sferi nikome ne štete i ne umanjuju svoju produktivnost i značaj kao članovi društva.²²

Tolerancija u 20. stoljeću shvaća se i kao izraz uvažavanja druge osobe, priznavanje jednakih prava drugima te kao intrinzična vrijednost, a ne sredstvo za rješavanje društveno-političkih sukoba.²³

Počevši s vjerskom tolerancijom, odnosno tolerancijom među grupama drugačije vjeroispovijesti, do tolerancije drugačijih narodnosti sa vlastitom kulturom i običajima unutar jedne države ili više sličnih država na jednome mjestu, pa sve do tolerancije pojedinaca i njihovih prava jednih naspram drugih ili njih naspram zajednica, pojam tolerancije nije se kroz povijest puno mijenjao. U početku je tolerancija trebala pružiti alternativu ideji univerzalizma moralnih sudova, a da bi kasnije postalo jasno kako u vrijednosnom pluralizmu modernog doba ideja univerzalizma naprosto nije moguća, osim u nekim iznimnim apstraktnim sferama. Postojanje nesumjerljivih vrijednosti koje pripadnici društva imaju moralo je značiti da se tolerantna praksa mora usmjeriti i prema odnosima na mikrorazini, to jest među pojedincima. Teško je, ponekad i nemoguće, naći univerzalno mjerilo za toleranciju: u kojim situacijama treba u kojoj mjeri biti koliko tolerantan a da se ne prijeđe iz tolerancije u neko drugo stanje poput ravnodušnosti, popustljivosti, represije ili nezainteresiranosti. Svaka situacija zahtijeva razmatranje svih argumenata te se na temelju toga može govoriti o toleranciji. Zato je pitanje tolerancije i danas aktualno, intrigantno i ne pruža jednodimenzionalni odgovor.

²² *Toleration*, <http://www.iep.utm.edu/tolerati/> (31.07.2015.)

²³ Kutleša, Stipe (gl. ur.), *Filozofski leksikon*, natuknica *Tolerancija*, 1168. str., Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2012.

4. TEORIJA SUVERENITETA

4.1. JEAN BODIN

Jean Bodin bio je francuski pravnik, filozof, ekonomist te politički teoretičar 16. stoljeća.²⁴ Živio je u vrijeme francuskih vjerskih ratova u kojima su se sukobljavali pripadnici katoličke crkve i hugenoti, odnosno francuski protestanti. Njegovo najpoznatije djelo u području političke filozofije je *Šest knjiga o republici* iz 1576. godine. U tom djelu iznosi svoju teoriju suvereniteta kao i teoriju o razlikovanju oblika vlade, odnosno upravljanja državom, od oblika države. Ove dvije teorije iznesene su prvi puta na taj način te se stoga Bodin smatra idejnim pretečom brojnih teoretičara i filozofa politike, primjerice Thomasa Hobbesa, Johna Lockeja, Jeana-Jacquesa Rousseaua, Voltairea i drugih. Za *Šest knjiga o republici* Bodin je bio inspiriran društveno-političkim zbivanjima u Francuskoj tog doba, obzirom da je knjiga napisana četiri godine nakon krvavog pokolja poznatijeg kao Bartolomejska noć.²⁵ Bodin se zalagao za ideju političke i vjerske tolerancije. Političku toleranciju održavali bi takozvani *politiques*²⁶ koji su se brinuli za očuvanje stabilnosti države.²⁷ No da bi država bila stabilna, trebalo je uzeti u obzir postojanje različitih grupa među kojima su se trebali spriječiti brojni sukobi i očuvati pluralnost njihovih vjerovanja. Konkretno je to bio slučaj za sukobe između katolika i protestanata u to vrijeme.

Bodin svoju teoriju suvereniteta zasniva na jednom autoritetu, odnosno monarhu, koji ima suverenitet, odnosno „apsolutnu i trajnu vlast neke republike“.²⁸ Suverenitet vladara je neograničen, osim ako ne krši Božje ili prirodne zakone, temeljne zakone kraljevstva te privatno vlasništvo starješina domaćinstava.²⁹ Po njemu je idealan oblik države monarhija u kojoj vladar vlada skladno i harmonično. Nedjeljivost suverenosti onemogućava podjelu moći unutar Bodinove idealne države, jer bi u protivnom nastao prostor za nesuglasice među ljudima koji su odgovorni za pojedina državna pitanja. Bodin je nedjeljivim suverenitetom odgovorio svojim misaonim oponentima u to vrijeme, takozvanim monarhomasima, koji su

²⁴ Jean Bodin, <http://plato.stanford.edu/entries/bodin/> (02.08.2015.)

²⁵ Edward, Andrew, *Jean Bodin on Sovereignty*, <http://arcade.stanford.edu/rofl/jean-bodin-sovereignty> (02.08.2015.)

²⁶ *Politiques*, pojam koji je povezan s terminima „politika“ i „politički“, koji su u to vrijeme postali moderni; termin koji se odnosi na ljude koji su se u ono vrijeme bavili politikom, Sommerville, J.P., *Jean Bodin on Absolutism*, <https://faculty.history.wisc.edu/sommerville/600/600%20session04.htm> (02.08.2015.)

²⁷ *Toleration*, <http://plato.stanford.edu/entries/toleration/> (02.08.2015.)

²⁸ Bodin, Jean, *Šest knjiga o republici*, 230 str., Politička kultura, Zagreb, 2002.

²⁹ Isto, 231. str.

htjeli „mješovitu državu“ zbog više slobode. Njegov stav prema monarhomasima jest da oni nisu razumjeli pravi smisao suverenosti te zato imaju anarhističke težnje. „Premda se nije potrebno mnogo upinjati da pokažemo kako je monarhija najsigurniji oblik, s obzirom na to da obitelj koja je prava slika republike može, kao što smo pokazali, imati samo jednog glavara te da nas svi prirodni zakoni vode k monarhiji, bez obzira na to gledamo li svoj mikrokozmos koji se sastoji od samo jednoga tijela (...) dovoljni da bi se pokazalo da je ispravna monarhija [droite monarchie] najizvrsnija između svih triju vrsta legitimnih republika; a da je demokracija najgora između onih koje su iskvarene.“³⁰ Za razliku od Spinoze i Rousseaua kasnije, koji su smatrali demokraciju najboljim oblikom vladavine, Bodin je u duhu svog vremena zagovarao monarhiju, ali je slično Rousseau napravio distinkciju između oblika države i načina vladanja, pri čemu ovo potonje označava izvršnu vlast koja je prisutna u Rousseauovoj trodiobi vlasti.

Bodin je bio zagovornik tolerancije, jer s druge strane ne bi bio moguć suživot ljudi unutar takve suverene monarhije, pogotovo jer bi se i dalje nastavili sukobi između navedenih vjerskih zajednica. Zbog toga je podredio i vladavinu crkve državnoj vlasti, jer se na drugi način ne bi mogao očuvati red u državi.

4.2. THOMAS HOBBS

Thomas Hobbes također je zagovarao supremaciju države nad crkvom, kao i teoriju suvereniteta. Engleski filozof sedamnaestog stoljeća prvi je uobličio teoriju suvereniteta za koju je upravo Jean Bodin dao temelje. U svom najpoznatijem djelu *Levijatan* ili *Građa, oblik i moć crkvene i građanske države* iz 1651.³¹ iznio je svoju teoriju suvereniteta krenuvši od metafizike, odnosno inspiriran Galilejevom materijalističkom kozmologijom.

Tijela u kretanju predstavljaju prirodno stanje. U prirodnom stanju, koje je konstruktuma, prevladava apsolutna sloboda svih tijela u kretanju. Upravo zbog toga, sloboda svakog tijela može biti ugrožena od tjelesnih mogućnosti drugog tijela u kretanju. Tako da u prirodnom stanju vlada rat svakog protiv svakog. Zbog toga su se pojedinci u takvom prirodnom stanju odrekli svojih sloboda u formi društvenog ugovora te prešli u umjetno, političko, stanje, te na taj način osigurali, u vidu suverena, svoju zaštitu od drugih. Ovaj

³⁰ Isto, 197-198 str.

³¹ Hobbes, Thomas, *Levijatan*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004.

primjer društvene suradnje primjer je polazišta s pozicije prosvijećenog egoiste,³² jer društvena suradnja uvećava samoodržanje svakog pojedinca. Hobbes je na taj način otklonio horizontalni strah vertikalnim, odnosno strah pojedinaca jednih od drugih je uklonio postavljanjem suverena na čelo vlasti kojeg se svi imaju razloga bojati.³³ Takva vladavina suverena utemeljena na strahu je kod Hobbesa jedino moguća, jer svatko ima neku svoju predodžbu dobrog, moguće različitu od predodžbe nekog drugog, te stoga na pluralizmu moralnih predodžbi koje izravno hoće prijeći u političko polje nemoguće je utemeljiti uspješan politički život. Suveren je, dakle, apsolutni jamac mira i poretka u državi jer njegovi zakoni i moć koja iza zakona stoji svakog sprečavaju da naprave nešto što će ih ugroziti.

Prema Hobbesu, svijetom trebaju vladati dva mača: vlast vladara i autoritet crkve. Međutim, Hobbes je bio ne samo za supremaciju političkog autoriteta nad crkvenim, nego i za to da oba mača, vladarski mač i drveni štap (simbol anglikanske crkve), trebaju biti u rukama vladara, kao što to pokazuje izvorna naslovnica *Levijatana*. Dakle, možemo zaključiti kako kod Bodina, koji je ustvari bio začetnik novovjekovne teorije suvereniteta, postoji određena tolerancija koja je nužna za očuvanje reda unutar političke zajednice, dok se kod Hobbesa može zaključiti da on dopušta određeni vid tolerancije ukoliko nečiji način života ne ugrožava drugoga ili se ne kosi sa zakonima suverena. Toliki prostor privatnog životnog kretanja koji nikom ne šteti dopušten je u Hobbesovoj političkoj zajednici.

4.3. BARUCH DE SPINOZA

Baruch de Spinoza, odnosno kasnije prozvan Benedict Spinoza, također je povezan s teorijom suvereniteta. U svom djelu *Teološko politički traktat* iz 1670. godine³⁴ Spinoza se osim iscrpne analize biblijskih tekstova dotiče i političkih pitanja te piše o svom viđenju idealnog ustrojstva države. Zalagao se za slobodu mišljenja i za demokraciju kao idealan oblik vladavine, naspram Bodina i Hobbesa, te za toleranciju. Živio je u Nizozemskoj u sedamnaestom stoljeću koja je u to vrijeme bila u „zlatnom dobu“ proširivši svoju trgovinu i počevši kolonizaciju, te je u Nizozemskoj tog doba porasla i tolerantna praksa zbog upoznavanja s drugim kulturama i načinima života.

³² Raunić, Raul, „Etička, odgojna i politička vrijednost tolerancije“, 313. str., Filozofska istraživanja, Zagreb, god. 25, sv. 2, br. 97, str. 311-326

³³ Isto, 314. str.

³⁴ Baruch Spinoza, <http://plato.stanford.edu/entries/spinoza/#ThePolTre> (04.08.2015.)

Spinoza predstavlja tri argumenta za toleranciju: nemoguće je da država smanji slobodu mišljenja, sloboda mišljenja može biti dopuštena bez štete po državnu moć, te tvrdi kako bi se politički autoritet više trebao usmjeriti na nadziranje pojedinčevih radnji negoli na ograničavanje slobode mišljenja.³⁵ U demokratskom poretku bi svaki pojedinac na taj način imao udjela u suverenoj vlasti. Pojedinci se okupljaju zbog želje za samoodržanjem te na taj način pokušavaju prevladati svoje prirodno stanje, u kojem djeluju strasti a ne razum. Obzirom da kod Spinoze ljude na djelovanje tjera strast, potrebno je da pojedinci predaju suverenu svoju neovisnost kako bi na razuman način stvorili zakone kojih se svi trebaju pridržavati u svrhu uspješne međusobne koegzistencije.³⁶ U javnoj sferi vlada jedinstvo suverena i građanina, te kroz različite institucije pojedinci u javnoj sferi ostvaruju svoju slobodu, dok u privatnoj sferi prevladava sloboda pojedinaca.³⁷ Dakle pojedinci su slobodni živjeti na svoj način dok se to ne kosi s javnim poretkom i njegovim zakonima. „Jer, budući da je slobodna prosudba ljudi vrlo različita, a svaki drži da sve sâm znade, te kako je nemoguće da svi misle jednako i govore u jedan glas, onda oni ne bi mogli mirno živjeti ukoliko svatko ne bi odustao od svojeg prava da djeluje samo prema odluci svoga duha. Dakle, svatko odustaje samo od prava da po vlastitoj odluci djeluje, ali ne i da misli i prosuđuje; zato nitko bez štete po pravo najviših vlasti ne može djelovati protiv njihove odluke, ali može bilo što misliti i prosuđivati, pa slijedom toga pače i govoriti, ukoliko naprosto samo govori ili naučava, i to samo ako to čini umom, a ne prijevarom, bijesom, mržnjom, niti s namjerom da u republiku uvede nešto prema autoritetu svojih odluka.“³⁸ Unutar privatne domene država nema utjecaja ni moći. Ovo se odnosi i na religiju, jer je, po Spinozi, religija subordinirana državnim zakonima, no „unutarnja“ religija, onaj osjećaj kojim svaki vjernik tumači svoju vjeru, ne može biti politički reguliran. Obzirom na to, Spinoza u analizama biblijskih tekstova u *Teološko političkom traktatu* oponira praksama židovskih vjerskih zajednica u Nizozemskoj sedamnaestog stoljeća, zastupajući panteistički stav da je bog u svemu te kako bi svaki vjernik trebao slijediti vlastitu interpretaciju Svetog pisma. Zbog takvog progresivnog mišljenja, koje nije bilo u skladu s vjerskih institucijama, bio je izopćen iz amsterdamske židovske zajednice, proklet i odbačen od brojnih poznanika.

³⁵ *Toleration*, <http://www.iep.utm.edu/tolerati/> (04.08.2015.)

³⁶ Strauss, Leo, Cropsey, Joseph (ur.), *Povijest političke filozofije*, 329. str., Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.

³⁷ Isto, 331. str.

³⁸ Spinoza, *Teologijsko-politička rasprava*, 475. str., Demetra, Zagreb, 2006.

Prema teoriji suvereniteta, suveren je taj koji određuje granice tolerancije: on je zakonodavac, određuje propise po kojima se građani trebaju ponašati kako bi država opstala. Ovisno o obliku države i o načinu vladanja, ideja se svodi na to da je tolerancija zastupljena u svakom obliku države, osim u tiraniji ili nekom totalitarističkom poretku, jer dok god se pojedinci drže zadanih zakona i pravila ponašanja, dotle imaju slobodu za prakticiranje *modusa vivendi* na svoj način koji su odabrali. Nema prisile prihvatanja nekih odredbi koje bi ograničile postojanje i slobodu pojedinaca. U protivnom je opravdano svrgnuće suverena. Spinoza, za razliku od Hobbesa i Bodina ne shvaća suverena kao doživotnog vladara, nego kao izvršitelja volje naroda, no s ciljem da ih razvije u ljude u pravom smislu riječi. U svakom slučaju, tolerancija je i prisutna i moguća u teoriji suvereniteta, no ona je ograničena supremacijom politike, kao i sve ostalo u takvim državama.

5. STRUKTURA TOLERANCIJE – MICHAEL WALZER

Michael Walzer, filozof s kraja dvadesetog i početka dvadesetprvog stoljeća, aktivno se bavi pitanjem tolerancije. U predgovoru svoje knjige *On Toleration*, ili u prijevodu „O toleranciji“, piše kako je često i sâm bio predmetom tolerancije kao američki Židov.³⁹ Na taj način, odrastajući i živeći u tolerantnom američkom društvu, razumio je, kroz sebe kao objekt, što tolerancija jest, a kasnije u ulozi subjekta tolerancije i toleranciju kao djelovanje, odnosno nju u njenom praktičnom smislu. Uvidio je i važnost tolerancije za budućnost, jer se svakim danom susrećemo sa sve više različitosti i „drugosti“ u svojoj svakodnevici.⁴⁰ S tezom „tolerancija čini razliku mogućom, a razlika čini toleranciju nužnom“⁴¹ Walzer zagovara toleranciju kao nužni uvjet mirne koegzistencije⁴², upravo zbog onih „drugih“ i različitih u našoj političkoj i životnoj zajednici.

Walzer razlikuje dvije vrste tolerancije u vidu tolerancije grupa i individualnog modela⁴³, jer tolerancija podrazumijeva život, odnosno zajednički život i život svakog pojedinca unutar tih krugova zajedništva. Obzirom da nema univerzalnih principa i zakona koji uspostavljaju toleranciju, ona se različito provodi ovisno o obliku zajednica, o vrstama grupa koje formiraju tu zajednicu, ovisno o vrijednostima koje pojedinci ili grupe njeguju te ovisno o povijesnom periodu, odnosno uvjeti za toleranciju su relativni. Walzer ističe kako tolerancija različitosti ne znači obranu tih različitosti, nego podrazumijeva toleranciju kao nužni argument iz potrebe za uspješnu koegzistenciju.⁴⁴

Tolerancija grupa nema prednost pred tolerancijom pojedinaca, zato što upravo pojedinci sačinjavaju te grupe. Važno je poznavati povijesni kontekst određenih grupa kako bi se mogli pronaći bolji argumenti za toleranciju istih, što je usko vezano uz Walzerovo shvaćanje „komunitarizma“.⁴⁵ Svaka grupa ima svoje „zidove“, odnosno granice, unutar kojih biva i rezonira. Dosezi tih granica su upitni: ako je grupa netolerantna, granice će biti jako

³⁹ Walzer, Michael, *On Toleration*, xi str., Yale University Press, New Haven and London, 1997.

⁴⁰ Isto, 7. str.

⁴¹ „Toleration makes difference possible; difference makes toleration necessary „, Isto, xii str.

⁴² Isto, 2. str.

⁴³ Isto, 4. str.

⁴⁴ Isto xii str.

⁴⁵ *Komunitarizam*, pravac u političkoj filozofiji koji oponira liberalizmu, naglašava važnost zajednice za pojedinca; zajednica određuje standarde za pojedince, formiranje identiteta pojedinca događa se isključivo kroz pripadnost zajednici u kojoj on bira svoju ulogu, a vrijednost koju propisuje zajednica nije zanemariva i mora se poštovati; zajednica ima primat nad pojedincima, Kutleša, Stipe (gl. ur.), *Filozofski leksikon*, natuknica *Komunitarizam*, 607. str., Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2012.

striktno određene i svaki pokušaj prelaženja tih granica smatrat će se ultimativno pogrešnim. Međutim, ako se stvori prostor za toleranciju, onda su granice nešto „dublje“, odnosno postavljene su u smislu odobravanja nekih različitosti unutar njih, no ne na način da te različitosti uništavaju unutarnju koherentnost grupe, nego čineći je fleksibilnijom. Tolerancija omogućava brojne mogućnosti⁴⁶, no to ne znači da je svaka različitost prihvatljiva. Ako se svaka različitost prihvaća, onda to nije više pitanje tolerancije, nego indiferentnosti. Unutar zajednice postoji pluralizam grupa koje se na neki način „natječu“ ne bi li njihova grupa sačuvala svoje granice i ne bi li osigurala i proširila broj svojih pripadnika.⁴⁷ Walzer navodi pet režima u kojima je kroz povijest postojala tolerancija, a to su: multinacionalna carstva, internacionalna društva, konsocijacije⁴⁸, nacionalne države i imigrantska društva.⁴⁹ Ovi oblici političkih zajednica ne predstavljaju genezu od najmanje pogodnog oblika zajednice prema idealnom obliku, nego uspješne tolerantne oblike koji su se javljali kroz povijest.

U multinacionalnom carstvu grupe moraju koegzistirati jedne s drugima bez izbora, te svaka ima svoju autonomiju dok slijedi pravila glavne grupe, uredno plaća porez i održava se mir.⁵⁰ Najbolji primjer bilo je bivše Otomansko Carstvo. U njemu su grupe bile organizirane po *miletima*, odnosno vjerskim zajednicama. Glavna grupa bila je muslimanska, a ostali *mileti* bili su jednaki, imali su svoja prava i Carstvo im se prilagođavalo osim ako su bili previše liberalne. Ovaj sustav bio je jako uspješan i tolerantan, a nije djelovao na liberalan i demokratski način.⁵¹ Pojedinci su bili unutar zatvorenih grupa, koje su bile homogene i tradicionalne, a izdvojeni pojedinci predstavljali su prijetnju za poredak. U takvom uređenju pojedinci su tolerirani jedino kao dio kolektiviteta, a ne na temelju individualnih razlika, jer one razdvajaju od kolektiva.⁵²

Internationalno društvo održano je pod okriljem suvereniteta koji jamči stabilnost i mir unutar zajednice, te kao i neugrožavanje članica međusobno.⁵³ Upravo je tolerancija u ovom slučaju važna značajka suverenosti, jer ovaj oblik zajednice čini puno različitih država, odnosno različitih grupa. Za ovakvu suradnju važni su diplomati koji obnašaju ulogu formalne

⁴⁶ Isto 10. str.

⁴⁷ Isto, 10. str.

⁴⁸ *Konsocijacija*, državno uređenje unutar kojeg postoje barem dvije nacionalnosti koje moraju na temelju povjerenja međusobno koegzistirati u surađivati kako bi ta državna tvorevina uspješno opstala, Walzer, Michael, *On Toleration*, 22-24 str., Yale University Press, New Haven and London, 1997.

⁴⁹ Isto, 14. str.

⁵⁰ Isto, 14. str.

⁵¹ Isto, 15. str.

⁵² Isto, 16. str.

⁵³ Isto, 19. str.

tolerancije: gostovanjem u drugim državama moraju se prilagoditi dominantnoj kulturi i onome što ona osuđuje, bez obzira bilo to u skladu s osobnim ili državnim vrijednostima diplomata. Prema Walzeru, oni „nose rukavice“ i njihove radnje nemaju moralno značenje u takvim situacijama, osim prilagodbe na novu situaciju.⁵⁴ Najviše grupa unutar internacionalnog društva su nacionalne države.⁵⁵

Konsocijacija je oblik zajednice u kojoj više narodnosti ima jednaka prava. Tolerantna praksa u konsocijaciji svodi se na međusobnu toleranciju, ali i na zajednički rad u svrhu mirne koegzistencije.⁵⁶ Kod konsocijacije važno je napomenuti kako uzajamna tolerancija ovisi o povjerenju, jer su zajednice koje žive u suživotu postojale i prije, ali svaka zasebno.⁵⁷ Švicarska je primjer jedne uspješne konsocijacije.

Nacionalna država je politička zajednica u kojoj jedna grupa, odnosno jedan narod, ima većinsku vlast, oblikuje javni život i tolerira manjine.⁵⁸ Na manjine se gleda kao na individue, i to prvo kao na građane, a zatim kao na članove manjine. Država im mora omogućiti jednaka prava kao i većini, pripadnici manjine imaju jednake obveze kao i ostali te se moraju uklopiti u postojeću većinsku kulturu.⁵⁹ Primjerice Francuska je europska nacionalna država, no i jedno od najvećih svjetskih imigrantskih društava.⁶⁰ Doseljenici se moraju uklopiti učeći jezik i prihvaćajući kulturu, te mogu prakticirati svoju primarnu kulturu u privatnoj sferi, dok su u javnoj sferi Francuzi. Problem se javlja kada manjine ne žele prihvatiti većinsku kulturu, no u takvim slučajevima država mora intervenirati i osmisliti adekvatno rješenje za sve.

Imigrantsko društvo nastaje dolaskom različitih grupa na novi teritorij kojeg zatim naseljavaju u svim smjerovima. Važno je napomenuti kako se ne ponašaju kao kolonizatori, niti dolaze organizirano.⁶¹ Doseljenici se moraju međusobno tolerirati, jer žive u pravom mješovitom multikulturalnom društvu. Međutim, neutralnost i tolerancija postaju upitne ako su razlike prevelike među pripadnicima tog društva; u tom slučaju država mora reagirati i dati

⁵⁴ Isto, 20. str.

⁵⁵ Isto, 24. str.

⁵⁶ Isto, 22. str.

⁵⁷ Isto, 23. str.

⁵⁸ Isto, 24. str.

⁵⁹ Isto, 25. str.

⁶⁰ Isto, 37. str.

⁶¹ Isto, 30. str.

svakoj grupi (ili pojedincima) jednaku potporu.⁶² Kanada je dobar primjer za imigrantsko društvo, jer u njenom režimu postoji tolerancija i grupa i pojedinaca, dakle toleriraju se manjine koje su udružene u grupe, no također i pojedinci ako nisu zadovoljni svojim položajem i stanjem u tim grupama.

Walzer se osvrnuo i na probleme tolerancije u modernom i postmodernom društvu. Obzirom na dva oblika tolerancije, individualnu asimilaciju i grupno priznavanje, u modernom društvu postoje dva velika projekta vezana uz to: demokratska uključenost i odvajanje.⁶³ Demokratska uključenost treba omogućiti imigrantima da se asimiliraju u zajednicu, ali isto tako pojedincu sudjelovanje u zajednici prvo kao individui, a zatim kao članu grupe, dok odvajanje podrazumijeva samoodređenje grupa unutar zajednice, dakle granice bilo u teritorijalnom ili u funkcionalnom smislu.⁶⁴ Problem se javlja kod postojanja jakih grupa i slobodnih individua: kome u tom slučaju treba dati prednost kad je riječ o toleranciji? To predstavlja glavni problem modernističkog shvaćanja tolerantne prakse. U postmodernom društvu, u kojem nema više jasnih granica i čvrstih identiteta, posvuda prevladavaju različitosti. Unutar grupe članovi nisu toliko privrženi matičnoj grupi, a često dolazi do ispreplitanja utjecaja jednih grupa na druge, kao i članova tih grupa međusobno se udružujući. Nastaju brojne mješovite zajednice čiji su članovi još donekle vezani za svoju primarnu grupu: kulturno, religijski, politički, te nije sigurno hoće li sve takve zajednice opstati.⁶⁵ Međutim, u takve zajednice mogu prerasti u „tranzicijska“ društva u kojem više nitko nije stranac te je stvoren prostor za stvaranje novog, tolerantnijeg socijalnog identiteta.⁶⁶ U sukobu modernog i postmodernog društva, gdje u modernom društvu vlada sukob između pojedinca i grupe, građanina i člana zajednice, a u postmodernom između građana i članova grupe na jednoj, i fragmentirane osobe i kulturnog stranca na drugoj strani⁶⁷, važno je da svi moraju biti tolerirani i zaštićeni kao i osobe javnog prostora: članovi grupa i građani, ali i kao stranci i raspodijeljene individue.

Tolerancija ovisi, prema Walzeru, i o faktorima moći, klase, spola, religije, obrazovanja, državne religije.⁶⁸ Svaki od ovih čimbenika predstavlja odnos manjine i većine,

⁶² Isto, 34. str.

⁶³ Isto, 85. str.

⁶⁴ Isto, 85. str.

⁶⁵ Isto, 88. str.

⁶⁶ Isto, 89-90 str.

⁶⁷ Isto, 92. str.

⁶⁸ Isto, 52-80 str.

te mogućnost tolerancije ovisno od oblika državnog uređenja te zahtjeva manjina unutar uređene zajednice. „Ovo znači da ne možemo nikada biti konzistentni branitelji bilo multikulturalizma bilo individualizma; ne možemo biti jednostavno komunitarci ili liberali, modernisti ili postmodernisti, nego moramo biti sad jedni, sad drugi, kako zahtijeva balans.“⁶⁹

⁶⁹ This means that we can never be consistent defenders of multiculturalism or individualism; we can never be simply communitarians or liberals, or modernists or postmodernists, but must be now one, now the other, as the balance requires.“; Isto, 112. str.

6. ARGUMENTI ZA TOLERANCIJU

6.1. VJERSKA TOLERANCIJA – JOHN LOCKE

John Locke je 1685. u svom djelu *Pismo o toleranciji* iznio argumente kojima opravdava toleranciju i to u vidu vjerske tolerancije. Vjerska tolerancija očituje se u pravu pojedinca na slobodu bogoštovlja dok je politički autoritet nepristran.⁷⁰ Locke je odijelio državni i crkveni autoritet, jer državni autoritet brine o građanskim interesima, a crkveni o ljudskoj duši. Vlada u državi brine se za održavanje javnog reda i mira unutar države, te ima pravo kažnjavati sve one koji ugroze drugog građanina ili državni poredak. Crkveni autoritet nema pravo uplitanja u državnu jurisdikciju, nego u domeni bogoštovlja ukazuje vjerniku na propuste, grijehe i ponašanja koja bi trebao popraviti.⁷¹ Određivanjem jasnih granica između vlasti i crkve, osigurao se prostor vjerskih sloboda unutar države, kao i smanjenje zloupotrebe ovlasti s jedne i s druge strane. Vjerska tolerancija uvjetuje politički mir, jer u slučaju da vladar zloupotrijebi svoje ovlasti, ugnjetava vjernike ili provodi više svoju volju negoli zakone, narod ima pravo pobuniti se protiv takvog vladara.⁷² Slično moralno pravo na pobunu postoji u teoriji suvereniteta samo donekle kod Spinoze. Osim toga, Locke iznosi još i niz različitih argumenata za toleranciju: pragmatički, spoznajni, teološki i moralni argumenti.

Pragmatički argument za toleranciju, prema Lockeu, tvrdi kako tolerancija ne mijenja ljudska mišljenja⁷³: ako toleriram neko ponašanje, to ne znači da je to ponašanje prihvaćeno, nego da ono ipak postoji, iako se subjekt tolerancije ne slaže s njime. Locke tvrdi kako su, prema tome, i vjerska proganjanja nepotrebna, jer prognani neće promijeniti svoje mišljenje.⁷⁴ Također, ako postoji vjerska tolerancija, i razdvoji se državna i crkvena vlast, neće biti puno prijedora te međusobnih miješanja i uplitanja u politike jednih i drugih. Spoznajni argument

⁷⁰ Raunić, Raul, „Pogovor“ Lockeovom *Pismu o toleranciji*, 92. str., u: Locke, John, *Pismo o toleranciji*, Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2015., str. 77-99

⁷¹ Isto, 93. str.

⁷² Isto, 96. str.

⁷³ Raunić, Raul, „Etička, odgojna i politička vrijednost tolerancije“, 320. str., *Filozofska istraživanja*, Zagreb, god. 25, sv. 2, br. 97, str. 311-326

⁷⁴ „Crkva je po mom mišljenju, dobrovoljna zajednica ljudi koji se okupljaju zajedno prema vlastitom shvaćanju kako bi obavljali bogoslužje na način koji smatraju prihvatljivim za Boga, a koji je djelotvoran za spas njihovih duša.“, (sa srpskog prevela J. Dvoraček), Locke, John, *Pismo o toleranciji*, 19. str., Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2015.; „(...) u Evanđelju se često kaže da pravi Kristovi učenici moraju proći kroz muke, ali ja još nisam pronašao ni u jednoj knjizi *Novoga zavjeta* to da Kristova crkva treba progoniti druge i prisiljavati ih ognjem i mačem da prigrlje njenu vjeru i učenje.“, Isto, 22.-23. str.

za toleranciju jest kako vladar nije nepogrešiv u prosuđivanju,⁷⁵ što znači da vladar ne može za druge određivati koja religija je bolja, odnosno „ispravnija“, od druge, nego to može jedino pojedinac-vjernik za sebe odrediti.⁷⁶ Prema Lockeu, pojedinac ima unutarnju autonomiju odrediti i odabrati koja je religija za njega odgovarajuća te dragovoljno joj se priključiti. Voltaire u svojoj *Raspravi o toleranciji* također ističe kako smo svi samo ljudi i da svi ljudi griješe. Prema njemu, ljudi bi se češće trebali sjetiti da su međusobno braća i da neke pogreške, kao i različitosti, nisu za osuđivanje nego za opraštanje.⁷⁷ Teološki argument govori kako su pitanja o brizi za dušu svakog pojedinca i o njegovom spasenju u vječnom životu od prevelike važnosti da bi se prepustila vladaru da o njima odlučuje.⁷⁸ Obzirom da vladar nije nepogrešiv, brigu o ljudskoj duši treba prepustiti vjerskom autoritetu koji je za to kompetentan te može pojedincu pomoći da pronađe pravi put do spasenja. I posljednji Lockeov argument za toleranciju, moralni argument, jest da svaki pojedinac ima pravo odlučiti i prosuđivati o stvarima koje se tiču njega samoga.⁷⁹ Svatko ima pravo vjerovati ili biti u krivu, no to se tiče samo njega i nikoga drugog. Subjekt tolerancije za sebe može odrediti načela, radnje, uvjerenja prema kojima će postupati, ali mora uzeti u obzir i druge ljude u svojoj zajednici. Važan je upravo taj automanipulativni moment u kojem subjekt tolerancije, zbog brige za drugoga i poštivanja autonomije drugoga, odlučuje prijeći preko nekih svojih načela ili se svladava od nekih postupaka koji bi ugrozili drugog pojedinca.⁸⁰ Locke povlači granicu tolerancije u slučaju kada crkva ne poštuje svoje mjesto u civilnom društvu, kao primjer navodi katoličku crkvu koja, prema Lockeu, ima političkih ambicija, te u slučaju ateista koji ne prihvaćaju postojanje božanskog autoriteta uopće.⁸¹

⁷⁵ Raunić, Raul, Etička, odgojna i politička vrijednost tolerancije, 320. str., *Filozofska istraživanja*, Zagreb, god. 25, sv. 2, br. 97, str. 311-326

⁷⁶ „Vladari se zaista rađaju u odnosu na druge ljude superiorniji po moći, ali su po prirodi jednaki njima. Pravo ili umijeće vladanja ne prati nužno izvjesno poznavanje drugih stvari, a najmanje od svega poznavanje religije.“, (sa srpskog prevela J. Dvoraček), Locke, John, *Pismo o toleranciji*, 36. str., Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2015.; „(...) iako mišljenje vladara o religiji može biti pravilno, a način koji on predlaže pravi evanđeoski način, ali ukoliko ja nisam potpuno uvjeren u to, za mene neće biti nimalo sigurno da slijedim to mišljenje. I nikakav put kojim bih išao protiv naredbi svoje savjesti ne bi me nikad doveo do dvora blagoslovljenih.“, Isto, 39.-40. str.

⁷⁷ Voltaire, *Rasprava o toleranciji*, 86. str., Matica hrvatska, Zagreb, 1997.

⁷⁸ Raunić, Raul, „Etička, odgojna i politička vrijednost tolerancije“, 320. str., *Filozofska istraživanja*, Zagreb, god. 25, sv. 2, br. 97, str. 311-326

⁷⁹ Isto, 320. str.

⁸⁰ Puhovski, Žarko, „Tolerancija u civilnome društvu“, 8. str. u: Čičak, Ivan Zvonimir (gl. ur.), *Tolerancijom protiv mržnje*, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Zagreb, 1997., str. 7-9, 8. str.

⁸¹ *Toleration*, <http://plato.stanford.edu/entries/toleration/> (15.08.2015.)

6.2. POLITIČKA TOLERENCIJA

Uz religijsku toleranciju, za uspješan suživot u modernom liberalnom i demokratskom društvu, važna je i politička tolerancija. Politička tolerancija podrazumijeva trpljenje, odnosno snošljivost političkih stavova, ponašanja i sloboda koje nisu u skladu s našima, no umijećem samosvladavanja i autonomije dopuštamo da ona supostoje, iako nismo prema njima ravnodušni, niti smo s njima ikako usuglašeni. Osnovni predmet i sadržaj političke tolerancije je postojanje političke opozicije.⁸² Međutim, u političkoj toleranciji mora postojati određena granica tolerancije da stvari unutar države ne bi izmakle kontroli. Kod političke tolerancije je slučaj drugačiji nego kod, primjerice, vjerske tolerancije utoliko što se ne radi o individualnim postupcima koje treba tolerirati, nego o javnom prostoru djelovanja koji je svima dostupan i djeluje na sve pojedince u toj zajednici.⁸³ Postojanje opozicije pretpostavlja postojanje političkih sloboda, a političke slobode moraju biti u skladu s općim normama demokracije, te znači moraju poštovati univerzalne vrijednosti kako zajednica ne bi bila oštećena njihovim djelovanjem. Tako da je sloboda govora dopuštena, ali do određene granice.⁸⁴

Na tu granicu tolerancije obrušio se Herbert Marcuse nazivajući toleranciju represivnom. Marcuse tvrdi kako je društvo puno nejednakosti te da univerzalna tolerancija nije moguća. Tolerancija kakva postoji je, prema tome, uspostavljena u suženom kontekstu u svrhu indoktrinacije ili manipulacije građana, jer oni koji su na vlasti propisuju što se smije, obzirom da je raspodjela moći asimetrična i usmjerena na njih.⁸⁵ Dakle i u demokratskim društvima, ako se mora ograničiti doseg tolerancije, to, za Marcusea, ne predstavlja pravu demokraciju u kojoj vlada sloboda govora i izbora, nego nametnute svjetonazore od strane određenog postojećeg centra moći. Dakle, tolerancija je jedna od glavnih značajki pravih demokratskih društava, bez obzira koliko demokratski dotično društvo (zasad) jest, no narod u svakom slučaju ne smije dopustiti situaciju u kojoj se on „navikne“ na nepravedne nejednakosti i nehumane uvjete života, jer time narod više nije i ne može biti tolerantan, nego samo rezigniran i ravnodušan.

⁸² Vujčić, Vladimir, *Politička tolerancija*, 15. str., Defimi, Zagreb, 1995.

⁸³ Isto, 18. str.

⁸⁴ Isto, 53-54 str.

⁸⁵ Isto, 15. str.

6.3. TOLERANCIJA I SLOBODA

John Stuart Mill bio je veliki zagovaratelj osobnih, odnosno, individualnih sloboda. Njegova teza je kako društvo ne može biti napredno bez dopuštanja njegovim članovima da djeluju na njihov svojstven način, odnosno da svoje mogućnosti razvijaju na način da daju sve od sebe, te s mogućnošću samoaktualizacije mogu razvijati zajednicu u kojoj žive.⁸⁶ „Država konačno vrijedi toliko, koliko vrijede pojedinci, koji je sastavljaju...“⁸⁷ Dakle, Mill polazi od pozicije pojedinca, a ne kolektiva. Sloboda pojedinca uvjet je razvoju društva, dok bi kroz ograničavanje pojedinaca od strane zajednice društvo činilo skup nezadovoljnih pojedinaca koji se pokoravaju izvjesnim zapovijedima. Mill je pojedincu dao slobodu savjesti, ukusa i težnji, te udruživanja.⁸⁸ Međutim slobode su dopuštene sve dok pojedinac ne ugrožava sebe, drugog pojedinca ili zajednicu. U tom slučaju sloboda dotičnog pojedinca se mora ograničiti jer je on potencijalno štetan i za sebe i za druge. Dakle, sloboda koju Mill zagovara predstavlja i put za toleranciju pojedinaca u njihovoj privatnoj sferi koja nema nikakvog utjecaja na javnost i druge.⁸⁹ Kad je riječ o javnom djelovanju, ono je slobodno dokle se ne kosi s principom štete. Tolerancija pojedinaca da uživaju u svojim slobodama podrazumijeva da pojedinci mogu činiti neka djela koja nisu nezakonita, ali koja su ili moralno ili ukusno upitna za druge. Ako netko ima slobodu, onda može djelovati, mijenjati i utjecati na društvo oko sebe. Ukoliko se to nekome ne sviđa, drugi treba biti tolerantan prema takvom djelovanju osim ako to djelovanje na neki način nešto ugrožava. Tolerancija nije potrebna ako netko ne koristi danu slobodu.⁹⁰ No u slučaju previše slobodâ, postoji mogućnost i za rastakanje društva, odnosno rušenja kohezije zajednice ukoliko se pojedinci svojim djelovanjima previše

⁸⁶ „Zato treba na tom području ljudskih prilika da djeluje samo individualnost. U vladanju pojedinaca prema drugim ljudima treba da se većina drži nekih općih pravila, da ljudi uzmognu znati, čemu se imaju nadati, ali u ovom, što se tiče samo pojedinaca, treba da njegova individualna volja ima pravo na potpunu slobodu. Možemo ga – pa makar i protiv njegove volje – upućivati, da uzmogne bolje rasuđivati, možemo ga opominjati, da mu okrijepimo volju; ali on je sâm konačni sudac. Sve zablude, što ih on može da počini protiv savjeta i opomena, mnogo su manje zlo od onoga, koje nastaje, ako se drugima dopusti, da mu nameću ono, što smatraju za dobro.“, Mill, John Stuart, *O slobodi*, 93-94. str., Hrvatska politička biblioteka, Zagreb, 1918.

⁸⁷ Isto, 142. str.

⁸⁸ Primorac, Igor, „Predgovor: Milova odbrana slobode“, 12. str., u: Mill, John, Stuart, *O slobodi*, Filip Višnjić, Beograd, 1988., str. 5-30

⁸⁹ „Svakome će pripasti njegov dio, ako svako dobije ono, što ga se osobito tiče. Individualnosti treba da pripada onaj dio života, u kojem se ponajviše radi o interesima pojedinčevim; a društvu onaj dio, u kojem se najviše radi o društvenim interesima. Premda se društvo ne osniva na ugovoru i premda ništa ne polučujemo, ako izmišljamo neki ugovor, da iz njega izvedemo dužnosti prema društvu, ipak svatko, koga društvo štiti, duguje društvu neko uzdarje za to blagodat, i čim živimo u društvu, prijeko je potrebno, da svatko bude dužan držati se nekih granica u svom vladanju prema drugima.“, Mill John Stuart, *O slobodi*, 91. str., Hrvatska politička biblioteka, Zagreb, 1918.

⁹⁰ Davis, Michael, „Budžet tolerancije“, 146. str., u: Primorac, Igor (izabrao), *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi*, Filip Višnjić, Beograd, 1989., str. 143-160

udalje jedni od drugih, a time i od zajednice kojoj pripadaju.⁹¹ O tome svako društveno uređenje treba voditi računa kako osmisliti dopuštanje dovoljno sloboda da to ne ograničava pojedince, ali da se zajednica koliko-toliko održi na okupu. Michael Davis zaključuje kako problem nije u količini sloboda, nego u količini tolerancije prema pojedincima.⁹²

⁹¹ Isto, 148. str.

⁹² Isto, 155. str.

7. PARADOKSI TOLERANCIJE

Tolerancija u svom pojmu sadrži brojne paradokse. Općenito ona predstavlja pojam koji je na granici između prihvaćanja i neprihvatanja nečeg neprihvatljivog; krajnji moment prije izbijanja sukoba zbog neslaganja u mišljenjima i moralnim vrijednostima, bez mogućnosti prihvaćanja tuđeg mišljenja kao ispravnog, no također neizbježan postupak kojim se osigurava podnošljiv suživot. U procesu toleriranja susreću se trenutak najradijeg izbjegavanja i negiranja suprotnosti i drugosti, ali u istom trenu nužnost samosvladavanja i racionaliziranja te iste nepodnošljive drugosti, te „zatvaranja očiju“ i odustajanjem od intervencije. Upravo tim „mirenjem s“ i uvažavanjem postojanja tih drugosti, pojedinac ne smije zaći u sferu permisivnosti, jer bi to značilo da je on prevladao negativan stav prema istome, te više nema prostora za toleranciju, jer situacija više nije takva da se treba nešto trpjeti ili prijeći preko toga. Tolerancija je relacijski pojam, što podrazumijeva da se tolerantni subjekt aktivno odnosi prema predmetu tolerancije, podrazumijeva odnos moći i želja za intervencijom u ponašanja ili način života koji se subjektu ne sviđa, te imperativ koji istog subjekta sprečava u intervenciji.⁹³ Činjenica je da u društvu koje se sastoji od pojedinaca postoji više izvora moralnih načela i vrijednosti, te je nužno da se neki od tih izvora međusobno sukobljavaju.⁹⁴ Zbog tih sukoba važno je obratiti pažnju na tri paradoksa tolerancije koja je iznio John Horton u svom radu *Tri (prividna) paradoksa tolerancije*.

7.1. PRVI PARADOKS TOLERANCIJE

Horton kao prvi paradoks tolerancije navodi problematičnost moralnog statusa tolerancije: kako možemo dopustiti odvijanje nečega što smatramo moralno neprihvatljivim, odnosno, ako smatramo nešto pogrešnom, kako možemo to dopustiti?⁹⁵ Kod razjašnjenja prvog paradoksa tolerancije treba naglasiti različitost moralnih shvaćanja pojedinaca pogotovo u nekom multikulturnom društvu ili liberalnom demokratskom društvu. Prihvatanjem mogućnosti da postoje drugi putovi do istine ili drugačije koncepcije života, stvara se ozračje za toleranciju. Za ovaj paradoks važno je poštovanje autonomije pojedinca kao i umijeće samosvladavanja. Najbolje rješenje bilo bi kad bi se u jednom takvom društvu

⁹³ Raunić, R., Raunić, Raul, „Etička, odgojna i politička vrijednost tolerancije“, 313. str. *Filozofska istraživanja*, Zagreb, god. 25, sv. 2, br. 97, str. 311-326

⁹⁴ Isto, 321. str.

⁹⁵ Horton, John, „Tri (prividna) paradoksa tolerancije“, 253. str., *Filozofska istraživanja*, Zagreb, god. 14 (1994), sv. 2-3, br. 53-54, str. 249-261

punom različitosti ideal dobra sveo upravo na ideju autonomije koja bi bila iznad svih ostalih moralnih koncepcija. U slučaju neumoljivosti određenih dijelova društva i ustrajanju na njihovom načinu života kao jedinom ispravnom, gubi se prostor za toleranciju, te bi njima država trebala na neki način obuzdati djelovanje zbog potencijalne štetnosti za druge pojedince u društvu.

Primjerice, Michael Walzer u svom djelu *On Toleration* piše o toleranciji netolerantnih pojedinaca navodeći kako se u svrhu uspješnog suživota trebaju napraviti dvije podjele: religije od države, ali i politike od države. U slučaju postojanja grupacija koje su netolerantne, njihovo djelovanje treba svesti na razinu zajednice u državi koja ima pravo na svoje mišljenje, pa makar i netolerantno, ali samo dok ono ostaje bez praktičnih manifestacija.⁹⁶ Granica tolerancije postavlja se ovisno o slučaju, tako da je teško dati jedinstveno pravilo kada treba tolerirati, a kada prestati s tolerantnom praksom, no može se sa sigurnošću reći da se granica tolerancije uvijek postavlja na rub moralnih shvaćanja⁹⁷, na zadnju instancu do koje čovjek može sâm sebe obuzdati u poduzimanju protuakcije. Također je važno napomenuti i tezu Karla Poppera o ljudskoj pogrešivosti, kojom poziva na veće međusobno razumijevanje i toleranciju, jer zbog te pogrešivosti ni društvo nije savršeno, te tu činjenicu treba prihvatiti.⁹⁸ No to ne smije biti opravdanje za namjerno izazivanje nesuglasica, sukoba i nereda.

7.2. DRUGI PARADOKS TOLERANCIJE

Drugi paradoks tolerancije tiče se granica tolerancije, ponovno se osvrćući na Poppera, da neograničena tolerancija znači i nestanak tolerancije.⁹⁹ Neograničena tolerancija ne može postojati iz više razloga: ako sve možemo tolerirati, upitno je prema kojim predmetima je riječ samo o ravnodušnosti, a koji su zaista nepodnošljivi, odnosno pogodni za toleriranje; neograničena tolerancija uključuje i toleranciju netolerantnih, što u nekim slučajevima predstavlja prijetnju koherenciji zajednice i slobodan prostor za razvoj totalitarnih, ekstremističkih ili rasističkih ideja koje se bez postojećih restrikcija mogu ostvarivati i u praksi. Primjerice u sukobu mišljenja između dva nespojiva svjetonazora upravo je

⁹⁶ Walzer, Michael, *On Toleration*, 82. str., Yale University Press, New Haven and London, 1997.

⁹⁷ Primorac, Igor, „O trpeljivosti u moralu“, 281. str., u: Primorac, Igor (izabrao), *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi*, Filip Višnjić, Beograd, 1989., str. 261-281

⁹⁸ Čavoski, Kosta, „Popperov paradoks tolerancije“, 350. str., u: Primorac, Igor (izabrao), *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi*, Filip Višnjić, Beograd, 1989., str. 343-361

⁹⁹ Horton, John, „Tri (prividna) paradoksa tolerancije“, 256. str., *Filozofska istraživanja*, Zagreb, god. 14 (1994), sv. 2-3, br. 53-54, str. 249-261

netolerancija koju imaju jedan prema drugome ono što im daje potvrdu njihovog identiteta.¹⁰⁰ U takvom slučaju nužno je postojanje nad-autoriteta u obliku individualne savjesti koji je za razliku od reprezentacije određenih svjetonazora kojima zaraćene strane pripadaju, u apstraktnijoj razini moralni sudac koji u objema stranama treba naći prostor u kojem se one mogu međusobno tolerirati.

Neograničenom tolerancijom stvara se mogućnost za toleranciju nečega, ali i negacije istoga, što vodi do nedosljednosti i nemogućnosti takvog djelovanja.¹⁰¹ Važno je za određivanje tolerantnog odnosa prema nečemu prvo poznavati moralni kontekst u kojem odlučujemo o pojedinom slučaju. Ako se slučaj sagledava iz određenog konteksta, lakše će se razumjeti priroda tog slučaja te je stvoreno uporište za razmatranje istog slučaja iz drugih kutova i s pozicija drugih moralnih stajališta.

7.3. TREĆI PARADOKS TOLERANCIJE

Treći paradoks tolerancije govori kako veći raspon negativnosti prema nečemu podrazumijeva i veću toleranciju prema istome.¹⁰² Negativnost je u toleranciji stupnjevita, tako da različiti pojedinci prema nečemu odbojnome mogu imati manji ili veći stupanj negativnosti, a prema tome se određuje koliko je tko tolerantan. Dakle, osoba koja je tolerantna zauzima prema određenom predmetu prvo negativno mišljenje, dobiva poriv za sprečavanjem ili intervencijom u taj predmet, jer on nije u skladu s moralnim svjetonazorom dotičnog pojedinca. No kako je pojedinac tolerantan, on umijećem samosvladavanja i sviješću o autonomiji određenog predmeta koji je vezan za druge pojedince u zajednici, odustaje od sprečavanja egzistencije tog predmeta te jednostavno prihvća postojanje drugačijeg, iako se s tim ne slaže. Taj tolerantni pojedinac nije pun mržnje, nije strastven i uznemiren postojanjem tog problematičnog predmeta jer ga potajno želi „riješiti“, nego je miran i pomiren sa tom situacijom, ali opet nije posve ravnodušan prema cijeloj situaciji. Takvi tolerantni pojedinci su iznad stanja nedjelovanja, odnosno interveniranja, tako da tolerancija podrazumijeva izdizanje iz neugodne situacije i svjesnog odabiranja nedjelovanja.¹⁰³

¹⁰⁰ Primorac, Igor, „O trpeljivosti u moralu“, 274. str., u: Primorac, Igor (izabrao), *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi*, Filip Višnjić, Beograd, 1989., str. 261-281.

¹⁰¹ Horton, John, „Tri (prividna) paradoksa tolerancije“, 257. str., *Filozofska istraživanja*, Zagreb, god. 14 (1994), sv. 2-3, br. 53-54, str. 249-261

¹⁰² Isto, 258. str.

¹⁰³ Isto, 259. str.

Paradoksalno je i to da jedino pojedinci koji imaju određena čvrsta stajališta vezano za određeni predmet s kojim se ne slažu, jer su uvjereni da su njihova stajališta bolja i ispravnija, jedino oni mogu biti zaista tolerantni, iako njihova uvjerenja isključuju postojanje alternativa ispravnosti.¹⁰⁴ Dakle kod tolerancije, obzirom na navedene paradokse, najvažnije je razmatrati pojedine slučajeve kroz određena gledišta na granicama moralnosti.

¹⁰⁴ Halberstam, Joshua, „Paradoks tolerancije“, 363. str., u: Primorac, Igor (izabrao), *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi*, Filip Višnjić, Beograd, 1989., str. 363-387

8. ZAKLJUČAK

„Tolerancija o kojoj je toliko govoreno ne liječi mržnju (niti nadomješta, primjerice, ljubav ili solidarnost), ona ne čini društvo sretnim, slobodnim ili bogatim. No, ona ga čini društvom. Sve ostalo tek potom slijedi.“¹⁰⁵ Misao profesora Puhovskog najbolje zaokružuje poantu tolerancije. Paradoksalni, dihotomni, višedimenzionalni pojam koji predstavlja uporište, gotovo ideal za mijenjanje stanja stvari u društvu na bolje, no podrazumijeva više negativno nego pozitivno ozračje unutar neke zajednice. Tolerancija ustvari nije „dobar“ pojam, jer je ona uvijek prisutna u konfliktnim situacijama u društvu, u slučajevima neuvažavanja života druge jedinice ili nesuglasica u zajedničkom suživotu.

Dok je god postojalo društvo kroz povijest, bilo je i tolerancije, u većem ili manjem stupnju. Možda nije uvijek bila poznata pod tim imenom, no u praksi je bila prisutna u svakom društvenom uređenju. Bez tolerancije ne bi bilo društva, jer bi se sukobi morali rješavati na manje mirne načine, bez racionalnog sagledavanja stvari, te bi se pojedinci međusobno uništili, kao u prirodnom stanju u kojem slobode nisu ograničene. U svakom pojedincu tolerancija predstavlja vlastitog automanipulativnog suverena koji brine za očuvanje prava tog pojedinca, kao i uvažavanje prava drugih pojedinaca.

Bilo koja vrsta tolerancije ustvari ima iste značajke: vjeru u autonomiju svakog pojedinca i sposobnost samosvladavanja. U svijetu punom različitosti koje više nisu tako daleke, nego svakim danom postaju dijelom svakodnevnice, ne može se više ignorirati poziv na osvješćivanje postojanja tih razlika. Temeljna razlika u moru pluralizma između ljudi jest ta da postoje različite koncepcije dobra kod različitih pojedinaca ili grupa. Prihvaćanjem te teze, otvara se mogućnost za dijalog, za pokušaj razumijevanja ili uvažavanja postojanja onih Drugih. Tolerancija je jedan način prihvaćanja postojanja mogućnosti nečeg što nije u skladu s drugim moralnim zakonom. Možda upravo kroz poimanje drugosti svaki pojedinac može preispitati svoje moralne zakonitosti i uvidjeti jesu li manjkavi ili imaju „dubine“ koje se ne svode samo na prihvaćanje ili odbacivanje nečega.

Smatram da je tolerancija prijeko potrebna egzistencijalna značajka za osiguranje boljeg suživota unutar zajednice u budućnosti. Ona nije najbolje rješenje, ali je dovoljno korisna u smislu stvaranja balansa unutar zajednice.

¹⁰⁵ Puhovski, Žarko, „Tolerancija u civilnome društvu“, 9. str., u: Čičak, Ivan Zvonimir (gl. ur.), *Tolerancijom protiv mržnje*, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Zagreb, 1997., str. 7-9

Voltaire je rekao kako su ljudi sazdani od slabosti i zabluda¹⁰⁶, dakle ljudi su pokvarljivi i često griješe. Netolerantno postupanje prema drugima u većini slučajeva događa se upravo zbog neznanja ili pogrešnih uvjerenja. Stoga je tolerancija najbolji dokaz humanosti koji posredničkom ulogom između umijeća i vrline i dalje drži pojedince unutar zajednice na okupu, dajući im dovoljno slobode za vlastita ostvarivanja, ali ne nauštrb drugih, nego s idealom autonomije nad svakim od njih, principom štete kao misli vodikom i dozom humanosti koja čini sve podnošljivijim.

¹⁰⁶ Voltaire, *Filozofski rečnik*, 384. str., Matica srpska, Novi Sad, 1973., prema Čavoski, Kosta, „Poperov paradoks trpeljivosti“, 349. str., u: Primorac, Igor (izabrao), *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi*, Filip Višnjić, Beograd, 1989., str. 343-361

LITERATURA

Aristotel, *Politika*, 5. str., Globus, Zagreb, 1988.

Baruch Spinoza, <http://plato.stanford.edu/entries/spinoza/#ThePolTre> (01.09.2015.)

Bodin, Jean, *Šest knjiga o republici*, Politička kultura, Zagreb, 2002.

Curley, Edwin, *Hobbes and the Cause of Religious Toleration*, <http://www.lsu.edu/artsci/groups/voegelin/society/2005%20Papers/Edwin%20Curley.pdf> (01.09.2015.)

Čavoski, Kosta, „Poperov paradoks tolerancije“, u: Primorac, Igor (izabrao), *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi*, Filip Višnjić, Beograd, 1989., str. 343-361

Davis, Michael, „Budžet tolerancije“, u: Primorac, Igor (izabrao), *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi*, Filip Višnjić, Beograd, 1989., str. 143-160

Edward, Andrew, *Jean Bodin on Sovereignty*, <http://arcade.stanford.edu/rofl/jean-bodin-sovereignty> (02.08.2015.)

Giddy, Patrick, „More Than Tolerance: Ethics for a Multicultural Society“, *Synthesis philosophica*, 54 (2/2012), str. 363-376

Halberstam, Joshua, „Paradoks tolerancije“, u: Primorac, Igor (izabrao), *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi*, Filip Višnjić, Beograd, 1989., str. 363-387

Hobbes, Thomas, *Levijatan*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004.

Horton, John, „Tri (prividna) paradoksa tolerancije“, *Filozofska istraživanja*, Zagreb, god. 14 (1994), sv. 2-3, br. 53-54, str. 249-261

Jean Bodin, <http://plato.stanford.edu/entries/bodin/> (02.08.2015.)

Križan, Mojmir, „Etnički nacionalizam, tolerancija i politika multikulturalnosti, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 31/1-2, 1994., str. 167-186

Kutleša, Stipe (gl. ur.), *Filozofski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2012.

Kymlicka, Will, *Multikulturalno građanstvo*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.

Locke, John, *Pismo o toleranciji*, Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2015.

Mill, John Stuart, *O slobodi*, Hrvatska politička biblioteka, Zagreb, 1918.

Mill, John Stuart, *O slobodi*, Filip Višnjić, Beograd, 1988.

Nagel, Thomas, *Equality and Partiality*, Oxford University Press, New York/Oxford, 1991.

Primorac, Igor (izabrao), *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi*, Filip Višnjić, Beograd, 1989.

Primorac, Igor, „O trpeljivosti u moralu“, u: Primorac, Igor (izabrao), *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi*, Filip Višnjić, Beograd, 1989., str. 261-281

Primorac, Igor, „Predgovor: Milova odbrana slobode“, u: Mill, John, Stuart, *O slobodi*, Filip Višnjić, Beograd, 1988., str. 5-30

Puhovski, Žarko, „Tolerancija u civilnome društvu“, u: Čičak, Ivan Zvonimir (gl. ur.), *Tolerancijom protiv mržnje*, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Zagreb, 1997., str. 7-9

Raunić, Raul, „Etička, odgojna i politička vrijednost tolerancije“, *Filozofska istraživanja*, Zagreb, god. 25, sv. 2, br. 97, str. 311-326

Raunić, Raul, „Vrednota tolerancije“ pogovor Lockeovom *Pismu o toleranciji*, u: Locke, John, *Pismo o toleranciji*, Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2015., str. 77-99

Raz, Joseph, *Ethics in the Public Domain*, Clarendon Press, Oxford, 1994/2001

Skedar, Nikola, „Tolerancija kao nužni uvjet ljudskoga zajedništva i dostojanstva“, *Društvena istraživanja*, god. 5 (br. 2 (22)), 1996.

Sommerville, J.P., *Jean Bodin and Absolutism*,
<http://faculty.history.wisc.edu/sommerville/283/283%20session04.htm>, (01.09.2015.)

Spinoza, *Teologijsko-politička rasprava*, Demetra, Zagreb, 2006..

Stendhal, Brouillon d'article, 1832., u: Nooteboom, Cees, *Rituali*, Fraktura, Zaprešić, 2006.

Strauss, Leo, Cropsey, Joseph (ur.), *Povijest političke filozofije*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.

Toleration, <http://plato.stanford.edu/entries/toleration/> (30.07.2015.)

Toleration, <http://www.iep.utm.edu/tolerati/> (30.07.2015.)

Voltaire, *Rasprava o toleranciji*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997.

Vujić, Vladimir, *Politička tolerancija*, Defimi, Zagreb, 1995.

Vujić, Antun (gl. ur.), *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, XX. Knjiga Ti – Ž, Pro Leksis d.o.o., Večernji list d.d., Zagreb, 2007.

Vujić, Antun (gl. ur.), *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, XIV knjiga Mi – No, Pro Leksis d.o.o., Večernji list d.d., Zagreb, 2007.

Walzer, Michael, *On Toleration*, Yale University Press, New Haven and London, 1997.

Williams, Bernard, *Toleration, a Political or Moral Question?*,
<https://books.google.hr/books?id=1I9VmbEZCNwC&pg=PA35&lpg=PA35&dq=bernard+williams+toleration+a+political+or+moral+question&source=bl&ots=O3S9KeZiI&sig=uA7T537LD1emk3k0BVa9JBwO-Jw&hl=en&sa=X&ved=0CB0Q6AEwAGoVChMI0sCUufXaxwIVATsUCh2zGwFB#v=onepage&q=bernard%20williams%20toleration%20a%20political%20or%20moral%20question&f=false> (02.09.2015.)